

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 21, No. 8, Autumn 2021, 287-308
Doi: 10.30465/CRTLS.2020.29005.1797

A Critique on **"The Study of Making Method and Golbandiin Gereh Panj Inlay"**

Samira Arab*

Seyed Abdolmajid Sharifzadeh**

Abstract

Inlay is one of the traditional arts related to wood with a variety of designs, which is not very popular today. The construction of Inlay, especially the Gereh Inlay, has been important since the Safavid period, and this method has been used in the construction of Inlay until the contemporary period. It is important to pay close attention to the research and critique its published sources in the field of research which will bring about achievements such as introduction, presentation, and pathology. The deficiency of specialized information among the few published articles is tangible and visible. The article on "*The Study of Making Method and Golbandi Gereh Panj Inlay*" has been published in the Scientific Research Quarterly Negareh Journal by Maryam Akbarzadeh and Mohammad Sadegh Mirza Abolghasemi in Autumn 1397, No.47 and pages 82-95 with the intention of examining Gereh Panj Inlay. The necessity to critique and evaluate this article indicates the importance of Gereh Inlay and emphasizes the publication of specialized and accurate information about Gereh Inlay. Gereh Inlay, with a rich background, is less important today for a number of reasons, including the difficulty

* PhD Student of Analytical and Comparative History of Islamic Art, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author), s.arab@richt.ir

** Assistant Professor and Faculty Member Institute of Cultural Heritage, and Tourism, Head of the Traditional Arts Research Institute of Cultural Heritage, and Tourism, Tehran, Iran,

Date received: 13/05/2021, Date of acceptance: 13/09/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

of preparing the raw materials for the manufacturing process. Therefore, addressing the end of the Gereh and documenting it have been among the importance of research topics. This study tries to criticize this article, which has been done in content and scientific form, it also tries to explain the shortcomings, though few, in the specialized stages of making Gereh Panj Inlay.

Keywords: Critique, Inlay, Inlaywork, Golbandy, GerehPanj Inlay.

نقد مقاله

”بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی در خاتم گره پنج“

سمیرا عرب*

سید عبدالمجید شریف‌زاده**

چکیده

خاتم‌کاری از جمله هنرهای سنتی مرتبط با چوب است که امروزه از رونق خوبی برخوردار نیست. ساخت خاتم گره از دوره صفوی مورد اهمیت قرار گرفت و تا دوره معاصر از آن استفاده می‌شود. توجه به خاتم‌کاری و پرداختن به نقد منابع آن، در حوزه پژوهش‌های حائز اهمیتی است که دستاوردهایی چون آشنایی، معرفی و آسیب‌شناسی را به ارمغان خواهد داشت. کمبود اطلاعات تخصصی در نوشتارهای پیشین محسوس است. مقاله بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی (Golbandi) در خاتم گره پنج در فصلنامه علمی پژوهشی نگره به نویسندگی مریم اکبرزاده و محمدصادق میرزا ابوالقاسمی در پاییز ۱۳۹۷، شماره ۴۷ و در صفحات ۸۲ تا ۹۵ به چاپ رسیده است. ضرورت به نقد و ارزیابی مقاله مذکور حاکی از اهمیت نشر اطلاعات صحیح در خصوص خاتم‌کاری به ویژه خاتم گره است. خاتم گره با پیشینه‌ای غنی، به دلایلی از جمله دشواری در تهیه مواد اولیه و مراحل ساخت، امروزه کمتر مورد توجه است؛ لذا پرداختن به این خاتم و مستندنگاری آن از اهمیت‌های پژوهشی حاضر است. نقد این اثر که به شکل محتوایی و علمی

* کارشناس پژوهشی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی (نویسنده مسئول)، s.arab@richt.ir

** استادیار و عضو هیات علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، رییس پژوهشکده هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۲

صورت گرفته، سعی در تبیین کاستی‌هایی هر چند اندک در مراحل تخصصی ساخت خاتم گره پنج دارد.

کلیدواژه‌ها: نقد، خاتم‌کاری، خاتم‌سازی، گل‌بندی، خاتم گره پنج.

۱. مقدمه

خاتم‌کاری یکی از روش‌های تزئین سطح اشیا چوبی است که از دوره آل مظفر تاکنون آثار قابل توجهی به ویژه در گنجینه‌های هنری از آن بر جای مانده است. این هنر در طول گذر تاریخی خود فراز و نشیب‌هایی داشته و شاید بتوان گفت در هیچ دوره‌ای از لحاظ هنری رکود مطلق نداشته است. بررسی‌ها و مشاهدات حاکی از آن است آثار خاتم‌کاری شاخصی در داخل و خارج از ایران به همت هنرمندان ایرانی بر جای مانده است. از جمله آثار شاخص خاتم‌کاری در ایران خاتم‌کاری صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل، خاتم‌کاری تالار خاتم کاخ مرمر تهران و از آثار شاخص خاتم‌کاری در خارج از ایران می‌توان به خاتم‌کاری صندوق ضریح بارگاه حضرت علی (ع) در نجف اشرف اشاره نمود. مقاله پیش‌رو برای آن دسته از پژوهشگران که قصد بررسی خاتم گره پنج را دارند در اساس جنبه آموزشی دارد. این مقاله بیشتر توصیفی و کمتر تحلیلی بوده و در آن بررسی جزئیات دقیق و تخصصی خاتم گره پنج که مورد اهمیت و تأکید نگارندگان بوده، به طور تخصصی و کامل در امر ساخت واکاوی نشده است. در میان منابع مختص به خاتم‌کاری، کتاب *هنر خاتم‌سازی* (انتظاری شغل آبادی ۱۳۸۷) به جزئیات دقیق و تخصصی ساخت خاتم پرداخته شده است. در این کتاب اصطلاحات و اطلاعات مربوط به ساخت خاتم شش و پره (Sesh va Parih) - گل و توگلو (Gol va Togaloo) ارائه گردیده اما به خاتم گره هیچ اشاره‌ای نشده است. خلأ کمبود اطلاعات صحیح در منابع مربوط به خاتم به ویژه خاتم گره در منابع موجود محسوس و مشهود است. اهمیت انتشار منابع در حوزه خاتم‌کاری زمانی آشکار می‌گردد که مطالعات تخصصی در تطبیق با مصادیق خاتم‌کاری اطلاعات افزون‌تری مبنی بر نوآوری نسبت به گذشته ارائه نمایند. در این نوشتار تلاش بر آن است که پس از معرفی کلی اثر، نقد شکلی و محتوایی آن برای دستیابی به امتیازات و کاستی‌ها صورت گیرد.

۲. معرفی کلی اثر

مقاله "بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی در خاتم گره پنج" توسط مریم اکبرزاده و محمد صادق میرزا ابوالقاسمی در سال ۱۳۹۷ در نشریه علمی-پژوهشی نگره در صفحات ۸۳ تا ۹۵ به چاپ رسیده است. بخش‌های مربوط به مقاله شامل: چکیده، واژگان کلیدی، مقدمه، روش تحقیق، پیشینه تحقیق، سابقه تاریخی و ویژگی‌های کلی خاتم گره، ترسیم هندسی گره پنج، آماده‌سازی مصالح در خاتم گره پنج، گل‌بندی^۱ در خاتم گره پنج، رنگ‌بندی در خاتم گره پنج، نتیجه‌گیری و منابع و مآخذ است.

در آغاز مقاله تصویری از نمونه خاتم گره پنج با نقوش شمسه، برگ چناری و ستاره (پنج) آورده شده است. عنوان مقاله گویا و مناسب انتخاب شده؛ در آغاز چکیده شامل گره پنج و همچنین خاتم گره پنج و در ادامه نگارندگان موضوعاتی که قصد بررسی آن‌ها را داشته آورده و سؤالات خود را نیز ارائه نمودند. در پایان چکیده نتایج و دستاوردها برشمرده شده است.

در واژگان کلیدی دو واژه خاتم‌سازی و خاتم‌پیچی به کار رفته که در مقاله به صورت گذرا به آن‌ها پرداخته شده است. این دو واژه در خاتم‌کاری در اساس یک معنا و مفهوم دارند که در این مقاله به آن توجه درخوری نشده است. در مقدمه پس از تعاریف و دسته‌بندی‌ها سؤالات تحقیق مجدد بیان شده و در ادامه روش تحقیق و نمونه‌های موردی که در امر جمع‌آوری اطلاعات نگارندگان را یاری رسانده‌اند ذکر شده و در پیشینه تحقیق به منابع جدید و به روزتری مانند مقالات و پایان‌نامه‌ها هیچ اشاره‌ای نشده و تنها منابع قدیمی ذکر شده است.

سابقه تاریخی و ویژگی‌های کلی خاتم گره قسمت بعدی در این جستار است که در آن اشاره‌هایی هر چند ناقص به پیشینه خاتم گره، تعریف گره و تعریف خاتم و همچنین تفاوت‌های خاتم گره نسبت به سایر انواع خاتم شده است. همچنین نام‌گذاری نقوش خاتم گره نیز به صورت مختصر و در مواردی غیر تخصصی ذکر شده است. از جمله کاربرد واژه شمسه به جای خاتم گره ده (شمسه ده) در زیرنویس تصویر ۱ (در مقاله مورد نقد) و یا برشمردن گره پنج به عنوان مبنای شکل‌گیری سایر نقوش خاتم گره؛ در حالی که چنین گفته‌ای در خصوص خاتم شش صادق نیست.

در مقاله مورد نقد به ترسیم هندسی گره پنج پرداخته شده و همچنین اشاره شده که استادکاران خاتم از کدام شیوه بیشتر برای رسم گره استفاده نموده‌اند. در قسمت آماده‌سازی مصالح در خاتم گره پنج، اشاره شده که مصالح‌گیری از مراحل مقدماتی است و در آن به تفاوت‌های مصالح خاتم گره نسبت به سایر خاتم‌ها اشاره شده است. مبحث بعدی تحلیل اطلاعات گل‌بندی در خاتم گره پنج بوده که در این خصوص کاستی‌های تخصصی از جمله کاربرد نادرست واژگان تخصصی مانند قرینه‌سازی، ام‌الگره و ... ارائه توضیحات نادرست در خصوص لایه، گل‌بندی و ... اشاره شده است. لازم به ذکر است در توصیف و تحلیل خاتم گره پنج بهتر آن بود تا تصاویر همگام با متن پیش رفته تا مخاطب استفاده بهتری از آن نماید. در این مقاله تصاویر مربوط به آثاری که در آن‌ها از گره پنج استفاده شده اندک و همچنین تصاویری از مراحل ساخت این خاتم موجود نیست؛ در توضیحات مربوط به مراحل ساخت به رسم گره (در گره‌سازی) اکتفا شده است.

رنگ‌بندی در خاتم گره پنج از موارد تخصصی پایانی در این مقاله بوده که به لزوم استفاده از لایه و به تفکیک رنگ در صورت استفاده از آن (لایه) پرداخته است. پس از نتیجه، منابع و مأخذ آورده شده و در نتیجه به کلیاتی در خصوص روند مقاله و دستاوردهای تحقیق نیز اشاره شده است. در بخش منابع و مأخذ ایرادتی از جمله عدم تطابق ارجاعات در متن و منابع پایانی مشاهده می‌شود. از جمله سال نشر یکی از منابع در متن ۱۳۶۹ و در فهرست منابع ۱۳۶۸ ذکر شده و همچنین عدم ذکر منابع تصویری در فهرست منابع. با وجود نیاز مبرم به پی‌نوشت و پاورقی در مقاله، پی‌نوشت ندارد و در موارد لازم از پاورقی نیز استفاده نشده است. از جمله اصطلاحات تخصصی مانند گل‌بندی و خاتم‌پیچی در صفحه ۸۴ و توگلو در صفحه ۸۶ و ... شرح داده نشده است. به ویژه آوانویس لاتین نیز برای هیچ کدام از واژگان تخصصی ذکر نشده است. واژگان عربی و همچنین اصطلاحات نامفهوم در خصوص خاتم‌کاری در این مقاله به چشم می‌خورد که در متن به تمام موارد می‌پردازیم.

۳. خاستگاه اثر

در زمینه خاتم‌کاری تاکنون منابع مختلفی منتشر شده است. از جمله مواردی که در زمره منابع ارزشمند در این زمینه محسوب می‌شود کتاب هنر خاتم (روزی طلب

و جلالی (۱۳۸۲) است. نویسندگان مقاله مورد نقد نگاه کوتاهی به آن داشته و به صورت محدود از آن استفاده نموده‌اند. همچنین منابع دیگری مانند هنر خاتم سازی در ایران (طهوری ۱۳۶۵)، هنر خاتم کاری (انتظاری شغل آبادی ۱۳۸۷) و هنر خاتم سازی (همان) منتشر شده که استفاده اندکی از آن‌ها در این مقاله شده است. اما منابع دیگری که به صورت مقاله و پایان نامه هستند و اطلاعات جدید و به روزتر با اشکالات کمتر نسبت به منابع قدیمی تر دارند استفاده نشده است.

هم چنین در زمینه گره و گره سازی منابع بی شماری از جمله کتاب گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی (زمرشیدی ۱۳۹۵)؛ هندسه و تزئین در معماری اسلامی (نجیب اوغلو ۱۳۷۹) و مقاله مطالعه تطبیقی تزیینات نقوش هندسی گره در معماری اسلامی و قاعده عرفان تجدد امثال در اندیشه عربی (شفیع زاده ۱۳۹۷)؛ مقایسه گره های سستی و الگوهای معاصر اسلامی با تمرکز بر کاربرد در معماری معاصر (نوریان و کسرابی ۱۳۹۵) چاپ شده که در این مقاله از آن‌ها نیز استفاده نشده است. در منابعی که ذکر آن‌ها رفت علاوه بر پرداختن به رسم گره و بررسی آن در هنر اسلامی به ویژه گره چینی، به پیشینه نقوش گره در معماری نیز اشاره شده و قابلیت های ترسیم و تکثیر واگیره آن نیز ذکر شده است. اگرچه مقاله مورد نقد در زمره منابع نخستین در خصوص ساخت خاتم گره است، اما عدم توجه به سابقه و پیشینه دقیق این نوع از خاتم سبب کاستی های آن شده است.

۴. علت انتخاب اثر

خاتم کاری از جمله هنرهای ایرانی محسوب می شود که امروزه از رونق کمتری نسبت به سایر هنرها برخوردار است. پرداختن به شیوه های ساخت به ویژه ساخت خاتم گره از مواردی است که با اهتمام به مستندنگاری خاتم سازی، ما را بر آن داشت تا با نقد و تحلیل این مقاله به رفع کاستی های آن نیز پردازیم.

۵. نقد صوری اثر

۱.۵ نقاط قوت

پرداختن به شیوه ساخت خاتم گره پنج که امروزه نیز رایج نیست از نقاط قوت و پراهمیت این مقاله است. همچنین همگامی سؤالات تحقیق و پرداختن به آن‌ها از دیگر موارد قوت این مقاله است.

۲.۵ نقاط ضعف

۱.۲.۵ استفاده از واژگان نامناسب

استفاده از واژگان عربی مانند: معمولاً، تقریباً، غالباً، حتی‌الامکان و ...؛ استفاده از واژگان تخصصی نامفهوم مانند: استفاده از واژه ترقه در صفحات ۸۵، ۸۶ که شکل صحیح این واژه تخصصی ترقه (Taraqqa)^۲ است، استفاده از واژه احجام هندسی در صفحه ۸۵ (در خاتم‌سازی حجم‌های هندسی در کنار هم قرار نمی‌گیرند؛ بنابراین این واژه به درستی استفاده نشده است.)، استفاده از واژه گره به جای واژه لغت در صفحه ۸۷.

۲.۲.۵ روان‌نبودن و نارسایی

برخی جملات و واژه‌ها در این مقاله روان نبوده و خواننده برای مطالعه آن‌ها مجبور است برای تفهیم بهتر، مجدد آن را مطالعه و در مواردی واژگانی را حذف یا اضافه نماید تا جمله یا عبارت صحیح شود. به طور مثال می‌توان به جمله «ویژگی‌های کلی خاتم گره کدام است و تمایز آن از سایر انواع خاتم در چیست؟» در چکیده اشاره نمود. چنانچه از واژه نسبت به جای /ز در بخش دوم سؤال استفاده می‌شد، تأثیر بهتری در میزان روانی و رسایی آن داشت. در برخی موارد هم روند و مراحل که مربوط به بخش تخصصی است طوری نوشته شده که به راحتی قابل فهم نیست. به طور مثال واژه قرینگی و قرینه‌سازی که در صفحه ۸۶ مورد استفاده قرار گرفته توصیف نشده و در این صورت خواننده را دچار اشتباه می‌نماید. در همین صفحه ذکر شده که توگلو در خاتم شش‌نقش گل‌بندی را کامل می‌کند و در خاتم گره به هیچ وجه از توگلو برای ساخت تک گل‌ها استفاده نمی‌شود؛ همچنین نقش توگلوها را نیز گره‌ها به عهده دارند. در این گفتار بهتر بود

علاوه بر این که از واژه لغت به جای واژه گره استفاده می‌شد چنین قیاسی نیز در نظر گرفته نمی‌شد که خواننده دچار اشتباه شود.

۶. نقد محتوایی اثر

در این مقاله تعریف جامعی از خاتم کاری و انواع آن براساس ساخت، طرح و ... به درستی مشخص نشده است. همچنین نقوشی که به آن پرداخته شده در یک دسته‌بندی صحیح قرار نگرفته است. آنچه لازمه تفهیم بهتر مطالب تخصصی این نوشتار است عبارتند از تعریف خاتم کاری، خاتم گره، خاتم گره پنج و ...

عدم ارائه تعاریف مناسب در خصوص اصطلاحات تخصصی مانند "خاتم کاری" و تفکیک حِرَف خاتم کاری که شامل خاتم سازی و خاتم چسبانی از اساسی‌ترین کاستی‌هایی است که به آن می‌پردازیم. در این مقاله خاتم کاری و حِرَف وابسته به آن شرح داده نشده و گاهی "خاتم پیچی" و "خاتم سازی" از هم جدا تلقی شده است. به طور کلی هنر خاتم کاری مشتمل بر خاتم سازی و خاتم چسبانی است.

خاتم سازی عبارت از برش، پرداخت و سوهان کاری مواد اولیه و کنار هم قرار دادن آن‌ها بر اساس یک طرح هندسی به وسیله چسب و بستن آن‌ها با نخ و در نهایت تشکیل قامه خاتم است. خاتم ساز برش‌های خاتم را از قامه به دست آورده و در اختیار خاتم چسبان قرار می‌دهد. خاتم چسبانی نصب برش‌های به دست آمده از قامه خاتم، روی اشیا چوبی به کمک چسب سرد یا سریشم گرم می‌باشد. خاتم چسبان پس از مراحل پرداخت، نوعی پوشاننده به عنوان محافظ مانند پلی‌استر روی اثر نهایی می‌باشند (عرب ۱۳۹۴: ۲۵).

خاتم گره یکی از انواع رایج خاتم بوده که روش ساخت و مواد اولیه آن با سایر خاتم تفاوت دارد. انواع گره ۱۲، ۱۰، ۸ و ۵ در خاتم سازی ساخته شده و در تزیین اشیا به کار رفته است. خاتم گره پنج در آثار بسیاری از جمله صندوق ضریح امامزاده ابراهیم^(ع) در شیراز مشاهده می‌شود.

«خاتم گره در اشکال هندسی شکل گرفته و بسته به ذوق و سلیقه خاتم کار و همچنین نوع کاربری آن سادگی و پیچیدگی متفاوتی دارد» (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲: ۱۸۶).

برای تعاریف نقوش تزیینی که گره پنج از جمله این نقوش محسوب می‌گردد می‌توان تقسیم‌بندی زیر را در نظر گرفت:

«به طور کلی انواع نقوش تزیینی را می‌توان به چند گروه اصلی نقوش انسانی، نقوش حیوانی، نقوش نباتی یا گیاهی، کتیبه‌های حاوی خطوط تزیینی و نقوش هندسی با گره تقسیم و گروه‌بندی نمود» (دهقان نژاد ۱۳۸۳: ۳۸ و ۴۵).

برای تفهیم مطالب بهتر بود تا علاوه بر تصاویری از مراحل ساخت خاتم گره پنج تصاویری از نمونه‌های آغازین نیز ارائه می‌شد. در این نوشتار بهتر بود تصاویر پیش‌تری برای تفهیم بهتر خوانندگان در بخش اصطلاحات تخصصی به کار می‌رفت و همچنین برای نمایش اشکال مناسب طرح‌ها خلاقیت بیشتری به کار گرفته می‌شد.

هم‌چنین تعریفی در خصوص گره ارائه نشده تا خواننده برای تفهیم بهتر مطالب آن را مطالعه نماید. آنچه برای تعریف گره می‌توان ارائه نمود عبارتست از:

نقش هندسی که اهل فن آن را «گره» می‌نامند، بافت‌های گوناگونی از شکل‌های منظم هندسی است. گره، مجموعه‌ای از اشکال مختلف هندسی است که به طور هماهنگ و با نظمی خاص در زمینه‌ای مشخص در کنار هم به کار رفته است (حیاتی و آقامحمدی ۱۳۹۵: ۱۶).

در تکمله آنچه گفته شده می‌توان اشاره نمود که مقاله مورد نقد، نگاه تخصصی به پیشینه و سابقه کاربرد خاتم گره، چگونگی و چرایی استفاده، اوج و افول آن در هر دوره نداشته است. گره پنج در این مقاله پر اهمیت‌تر از خاتم گره پنج پدیدار گشته است؛ به طوری که خاتم گره به ویژه ساخت آن و نه ترسیم آن مورد واکاوی قرار نگرفته است. آنچه به صورت گام به گام برای رسم گره پنج در مقاله مورد نقد ذکر شده، همگام با ساخت خاتم گره پیش نرفته و تصاویری از مراحل ساخت برای تفهیم بهتر نیز ارائه نشده است. چنانچه ساخت خاتم گره به دلایلی میسر نبوده، بهتر آن بود تا نگارندگان با تفکیک قسمت‌های گره پنج مراحل را با نرم افزارهای کامپیوتری نمایش داده تا خواننده را در امر تفهیم بهتر خاتم گره یاری رسانند. لازم به ذکر است چنانچه گره پنج به عنوان موضوع مشترک در گره‌سازی و خاتم‌سازی در نظر گرفته شود، تفاوت‌های آشکار و پنهانی در زمینه‌های تخصصی خاتم‌کاری پیش می‌آید که در این مقاله مغفول مانده است. از جمله آن‌که از گره پنج در گره‌سازی با عنوان ام‌الگره (Omo-Al-Gereh) یاد می‌شود؛ در حالی که

در خاتم‌سازی این قضیه صادق نیست. به طور مثال در ساخت خاتم گره ده، بر مبنای گره پنج و یا مبنای ساخت خاتم شش بر مبنای خاتم گره پنج نسبت (تصویر شماره ۱).

تصویر ۱. خاتم گره ده،
مأخذ: نگارندگان

در صفحه ۸۵ مقاله با استناد به کتاب آثار هنری ایران در مجموعه نخست وزیری، قدیمی‌ترین آثار خاتم مربوط به سده دهم هجری دانسته شده است. لازم به ذکر است با استناد به آثار خاتم‌کاری دوره صفوی، خاتم‌های گره مربوط به این دوره در زمره بهترین نمونه‌ها هستند. در اثبات گفته فوق می‌توان از خاتم گره صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل نام برد که ویژگی‌های خاتم گره بی نظیر را داراست (تصویر شماره ۲).

تصویر ۲. خاتم گره، صندوق قبر شیخ صفی الدین اردبیلی، اردبیل،
مأخذ: نگارندگان

در این مقاله نوشته اشاره شده: «خاتم گره دوره زندیه به عنوان خاتم گره متمایز در ارزش کیفی نسبت به سایر دوره‌ها است». با استناد به بهترین نمونه‌های خاتم گره در دوره زندیه شاید بتوان گفت نمونه‌های شاخصی از این دوره باقی مانده که در مقایسه با خاتم گره در دوره صفوی اثبات این گفته چندان ساده نیست. هنگامی که صحبت از خاتم گره به میان آورده می‌شود، خالی از لطف نیست خاتم‌کاری دوره صفوی به ویژه خاتم‌های گره صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل مورد بحث قرار گیرد. متأسفانه باتوجه به اهمیت خاتم گره در پیشینه خاتم‌کاری ایران در این مقاله به پیشینه آن و همچنین شیوه ساخت آن اشاره‌ای نشده است.

در قسمت سابقه تاریخی و ویژگی‌های کلی خاتم‌کاری در مقاله مورد نقد، به خاتم‌های ساخت چین که به شکل مربع یا مستطیل بوده و در ایران به صورت سه بر، پنج بر، هشت بر، ده بر و دوازده بر نیز تولید می‌شد، اشاره شده است. استناد این متن مربوط به کتاب سیری در صنایع دستی ایران (گلاک ۱۳۵۵: ۳۶۱) است. به احتمال مقصود نویسنده کتاب از "بر" همان اضلاع بوده که ابهام در معنای آن ایجاد نموده است. در مقاله علاوه بر عدم ارائه تعریف واژگان ذکر شده (حتی در پاورقی) تلاشی بر اثبات صحیح یا غیر صحیح بودن این اصطلاحات نشده است. آنچه در کتاب‌های تاریخ هنر و صنایع دستی در خصوص خاتم‌کاری آورده‌اند متقن نیست و استفاده از آن‌ها علاوه بر دقت بسیار، نیازمند اصلاحات اساسی بوده که گاهی بهتر آن است از منابع به روز و جدیدتر استفاده شود. استفاده از منابع به روز و جدید خاتم‌کاری در مباحث تعاریف، پیشینه، دسته‌بندی و ... از جمله مواردی است که در این مقاله مورد توجه نگارندگان نبوده است.

در صفحه ۸۶ مقاله، نگارندگان تفاوت خاتم گره و خاتم شش را بر شمرده‌اند. لازم به ذکر است تناسب دقیقی برای یافتن اختلاف میان این دو نمونه از خاتم نمی‌توان در نظر گرفت. در این مقاله در صفحه ۸۶ نوشته شده: «در خاتم شش صرفاً از یک نوع گره استفاده می‌گردد و با قرار دادن توگلو (Togaloo) ^۳هایی، که معمولاً تعدادشان یک دوم گره است، نقش گل‌بندی کامل می‌شود». این جملات به دور از تخصص و بدون ذکر توضیحات لازم به ویژه تعریف واژه توگلو است.

موضوع دیگری که نگارندگان مقاله به آن پرداخته‌اند، دسته‌بندی انواع خاتم براساس تفاوت برش مواد اولیه ^۴ آن‌هاست که شامل خاتم مربع، خاتم شش و خاتم گره است. در این دسته‌بندی صحیح‌تر آن بود که از خاتم مثلث به جای خاتم شش نام برده می‌شد. انواع خاتم براساس تفاوت برش مواد اولیه در گل‌بندی معمولاً به سه دسته کلی خاتم مربع، خاتم مثلث و خاتم گره تقسیم می‌شود. همچنین برخی از اساتید و اهل فن ^۵ بر این نظرند که خاتم بر دو نوع یا دو دسته است: خاتم مربع و خاتم مثلث یا خاتم مثلث و خاتم غیرمثلث. در اساس خاتم گره یا اشکال مثلث دارد یا مربع؛ پس این دسته‌بندی که نگارندگان مقاله در نظر گرفته‌اند چندان صحیح به نظر نمی‌رسد.

اسامی خاتم‌ها گاهی براساس نقش و طرح و گاهی براساس نوع مواد به کار رفته در آن‌ها است. به طور مثال خاتم "طاقی" (Taghy) به لحاظ شکل طاقی مانند آن به این نام

خواننده شده است. همچنین خاتم "توگلو مروارید" (تصویر شماره ۳) به لحاظ استفاده استخوان یکپارچه در قسمت توگلوئی آن به این نام خواننده شده است. در صفحه ۸۷ مقاله نویسنده اسامی خاتم‌ها را اغلب مربوط به صورت نهایی یا براساس مواد مصرف شده در ساخت آن‌ها دانسته که در مثال نیز تفاوت‌های میان این دو را چندان واضح و مستدل بررسی نکرده است. به طوری که دلیل نام گذاری خاتم "جویی" (Joeyi) را براساس مواد اولیه و نام گذاری خاتم "طاقی" را براساس صورت نهایی (شکل بصری) دانسته است.

تصویر ۳. خاتم توگلو مروارید،
مأخذ: نگارندگان

استفاده از واژه "ساخت" به جای واژه "تزیین" در صفحه ۸۵ جمله مخاطب را به اشتباه کشانده است. واژه ساخت و تزیین در اساس متفاوت از یکدیگر هستند و کاربرد آن‌ها به جایی که دیگر معنا را دچار لغزش می‌نماید. در صفحه ۸۵ مقاله در خصوص به وجود آمدن نقش گره نوشته شده: «نقش گره در هنر خاتم‌سازی از تجمیع متداخل احجام هندسی و ایجاد نوعی منشور و نهایتاً برش عرضی آن ظاهر می‌شود». کاربرد واژه "احجام هندسی" در خاتم‌کاری به ویژه در ساخت خاتم، تعریف را به طور کامل به بیراهه می‌کشاند. خاتم در سطح معنا پیدا می‌نماید و هنگامی که صحبت از احجام هندسی به میان می‌آید معنای سطح به چالش کشیده می‌شود.

استفاده از واژه "آلت" (Alat) ^۶ به جای واژه "لُغَت-لُغَط-لُغَط" (Loghat) ^۷ در صفحه ۸۶ و همچنین استفاده از واژه "گره" به جای واژه "لُغَت-لُغَط-لُغَط" در صفحه ۸۷ منجر به گمراه شدن خواننده خواهد شد. با مراجعه به فرهنگ لغات تفاوت‌های آشکاری علاوه بر نوع کاربردشان میان این واژگان مشاهده می‌شود.

هر نقش گره دارای زمینه یا قاب و آلت گره است. آلت در لغت به معنی ابزار، افزار و واسطه‌ای میان فاعل و مفعول برای رسیدن به اثر است. آلت به شکل‌های گره گفته می‌شود که از خطوط مستقیم و براساس قاعده‌ای منظم به شکل‌های هندسی

درآمده و در قالب یا زمینه‌ای محدود شده است. از مجموع همه آلت‌ها به شکل کلی گره به دست می‌آید (حیاتی و آقا محمدی ۱۳۹۵: ۱۶).

"قرینه‌سازی" از دیگر واژگانی است که در صفحه ۸۶ استفاده شده و به شکل صحیح به کار نرفته است. این واژه اگر چه در خاتم‌سازی کاربرد دارد اما در ساخت خاتم گره چندان معنایی ندارد. در خاتم‌سازی پس از ساخت جزء (لوز Looz)^۸ قابل تکرار، طی فرآیندی ورق‌های خاتم به دست می‌آیند. در واقع هر لوز قرینه لوز دیگر است که در مجموعه ورق یا لایه خاتم شکل می‌گیرد. در حالی که در خاتم گره گل یا تک گل ساخته شده در تکمیل فرآیند ساخت، به صورت قرینه تکرار نمی‌شود بلکه از تک گل‌های خاتم گره در زمینه گره (لقت-لغت-لقط) استفاده می‌شود.

از دیگر واژگانی که به درستی از آن یاد نشده "گل‌بندی" است. گل‌بندی یکی از مراحل پر اهمیت در خاتم‌سازی است و در این مقاله در صفحه ۸۴ تعریف آن اینگونه آمده:

نقوش هندسی خاتم را اصطلاحاً گل‌بندی می‌گویند؛ برای گل‌بندی ابتدا مصالح را با زوایا و اضلاع متناسب برش می‌دهند و سپس مطابق طرح در کنار هم می‌نشانند و به اصطلاح خاتم‌پیچی را آغاز می‌کنند. گل‌بندی یکی از مراحل "خاتم‌پیچی" است که آغاز کار با مصالح‌گیری است.

با توجه به این‌که تعریفی از خاتم‌سازی یا خاتم‌پیچی نشده، گل‌بندی با این تعریف چنان قابل فهم نبوده و صحیح به نظر نمی‌رسد. مصالح‌گیری و گل‌بندی از مراحل خاتم‌پیچی هستند که شاید بهتر بود که هر کدام به تفکیک مورد واکاوی قرار گیرند. در این‌جا برای هر کدام به تفکیک لازم بود اشاراتی می‌شد. در خاتم‌پیچی محاسبه مصالح برای رسیدن به گل‌بندی بر عهده خاتم‌پیچ است. «اصول گل‌بندی همان ساخت گل خاتم است که در هنر خاتم‌سازی در انواع و رنگ‌های متفاوت ساخته می‌شود» (انتظاری شغل آبادی ۱۳۸۷: ۵۸). لازم به ذکر است به جای واژه گل‌بندی در بسیاری از موارد از جمله میان خاتم‌سازان شیرازی^۹ و همچنین در برخی منابع (شجاعی، ۱۳۹۷، ۱۵۷) از واژه "گل‌پیچی" استفاده شده است.

در صفحه ۸۹ مقاله توضیحاتی درخصوص انجام مراحل پرداخت گل از عنوان "سوهان دستی" استفاده شده است. در این‌جا سؤالی در ذهن خواننده ایجاد می‌شود که آیا در مراحل پرداخت خاتم از سوهان برقی نیز استفاده می‌شود؟

لازم به ذکر است در خاتم‌سازی سوهان دستی ایجاد سوء تعبیر می‌نماید و چنان‌چه واژه دستی حذف شود، جمله اصلاح خواهد شد.

در مبحث رنگ‌بندی در خاتم گره از واژه "لایه" (laye) استفاده شده است؛ در این خصوص در صفحه ۹۲ آمده: «استفاده از لایه در اطراف اضلاع گره پنج یا دیگر اجزای نقوش گره از مواردی است که در ساخت خاتم گره کاربرد دارد». همچنین در این جا اشاره شده که لایه یکی از مشخصات خاتم‌سازی شیراز محسوب می‌شود؛ در حالی که این گفته با استناد به منابع (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲: ۱۲۶) و مشاهده خاتم‌های ساخت تهران و اصفهان و همچنین در مصاحبه با اساتید فنی^۱ در این زمینه، چندان صحیح به نظر نمی‌رسد. در ادامه مقاله نیز در صفحه ۹۲ ذکر شده: «این ویژگی [لایه] ضمن ایجاد ارزش کیفی کار، در شکل ظاهری گره نیز اثر می‌کند و دو نقش همانند با دو رنگ‌بندی را کاملاً از هم متفاوت نشان می‌دهد». لایه ضمن ایجاد ارزش کیفی در خاتم، در اساس ایجاد اختلاف در دو رنگ همسان می‌نماید به طوری که مرز ایجاد شده توسط لایه، تفکیک رنگی بصری بهتری را ارائه می‌نماید. تعریف یاد شده به کارکردی مخالف کارکرد لایه اشاره می‌نماید.

جنس لایه از مس یا برنج است که نوع برنجی آن کاربرد بیشتری در خاتم‌سازی دارد.

لایه برنجی^{۱۱} ورقی نازک و ظریف از برنج که گاه هنگام ساختن گل‌های خاتم دور پره‌های سیاه، نه تایی‌های سیاه یا توگلوها پیچیده می‌شود و مقطع آن به شکل خطی بسیار باریک روی سطح خاتم به چشم می‌خورد و بر جلوه‌ی آن می‌افزاید. پهنای لایه به اندازه‌ی یک ضلع پره، نه تایی یا توگلویی است که قرار است لایه شود و درازی آن به اندازه طول خاتم یا نصف طول خاتم است (طباطبایی ۱۳۸۲: ۱۱۶-۱۱۷).

لایه با قطر ۰/۱ تا ۰/۲ میلی‌متر به صورت خط باریکی در اطراف گل‌ها و توگلوها به کار می‌رود؛ جنس لایه از آلیاژ برنج، مس و آلومینیوم است. کاربرد لایه در خاتم‌سازی از دوره صفوی مرسوم و تاکنون این شیوه ادامه یافته است. در صفحه ۹۲ مقاله مورد نقد اشاره شده که استفاده از لایه یکی از مشخصات خاتم شیراز است؛ در حالی که چندان استناد کاربرد لایه در خاتم‌سازی منطقه یا دوره خاصی صحیح به نظر نمی‌رسد. در این خصوص آثار بسیاری در شهرهای دیگر از جمله در ورودی امامزاده زید^(ع) در

تهران مربوط به دوره قاجار محفوظ است که می‌توان براساس آن‌ها اشاره نمود که لایه در تمام دوره‌ها و مراکز خاتم‌کاری در اهمیت بوده است.^{۱۲}

در قسمت نتیجه‌گیری مقاله در صفحه ۹۲ درخصوص گره پنج تعریفی ذکر شده که عبارتست از: «در این نوع از خاتم [گره] تنها گره‌هایی که آلت خارج ندارند یا از تکرار و هم‌نشینی آن‌ها آلت‌های گره کامل شود قابلیت اجرایی پیدا می‌کنند». در اینجا تأکید در دقت و برابری اضلاع مصالح ساخت گره پنج که از نکات کلیدی بوده ذکر شده است. در خصوص رنگ و مواد اولیه خاتم‌کاری، در صفحه ۹۳ مقاله آمده است:

فراگیری و اهمیت خاتم گره پنج در خاتم‌پیچی و گل‌بندی سایر نقوش خاتم گره نیز بیش از هر چیز به ایجاد امکان اجرای دقیق‌تر این نقش در خاتم‌سازی باز می‌گردد. رنگ‌بندی اجزای گره در گل‌بندی خاتم گره پنج نیز غالباً از ترکیب دو رنگ به دست می‌آید و تنوع آن نیز به طیف رنگ‌های طبیعی مصالح اولیه‌ی علی‌الخصوص رنگ مصالح چوب محدود می‌شود. با این حال، چنانچه این خاتم به عنوان جزئی از یک گره دیگر به کار گرفته شود، در نسبت با طرح گره اصلی، ممکن است به صورت سه رنگ در یک ترکیب استفاده شود. در این حالت رنگ منتخب بغل شش خاتم گره پنج معمولاً در مقام رنگ زمینه کل خاتم گره اصلی در می‌آید.

چنانچه گره پنج که به صورت تک گل همان طور که تصویر آن در مقاله نیز آورده شده در نظر گرفته شود، جملات فوق چندان صحیح به نظر نمی‌رسد. متن فوق بیش‌تر مربوط به پنج در گره‌سازی است و معنای پنج در خاتم‌سازی از آن مستفاد نمی‌گردد (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۵. گره پنج، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۴. پنج، مأخذ: نگارندگان

۷. اعتبار منابع و اصطلاحات تخصصی از جهت علمی

مقاله مورد نقد دو موضوع خاتم‌کاری و گره‌سازی را مورد بحث قرار داده و در آن از منابع به روز که اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری مانند مقالات و پایان‌نامه‌ها که اطلاعات در

آن‌ها آمده، استفاده کمتری شده است. اگر چه منابع مختص به موضوع خاتم‌کاری محدود است، اما همان منابع اندک نیز مورد توجه و اهمیت نویسندگان نبوده است.

الف-دقت در استنادات و ارجاعات از جهت توجه به اصول منبع‌دهی علمی در صفحه ۸۴ مقاله بخش پیشینه تحقیق استناد به کتاب ستاری با سال ۱۳۶۹ شده اما سال نشر آن در منابع و مأخذ ۱۳۶۸ ذکر گردیده است. همچنین در صفحه ۸۵ مقاله از کتاب رئیس زاده، سال ۱۳۸۴ یاد شده که در منابع و مأخذ سال ۱۳۹۱ ذکر شده است. در زیرنویس تصاویر شماره ۲ و ۳ در صفحه ۸۶، مأخذ موزه ملی ذکر شده در حالی که در منابع به آن اشاره نشده است.

ب-تحلیل و بررسی اثر از جهت توانایی و قدرت تجزیه و تحلیل و بررسی علمی مقاله مورد نقد براساس آنچه نگارندگان در روش‌شناسی اشاره نمودند، توصیفی-تحلیلی است. لازم به ذکر است جنبه تحلیل محتوای آن نیاز به پرداخت بیشتری به مسئله خاتم‌سازی به ویژه خاتم گره داشته و می‌توان گفت جنبه توصیفی آن نسبت به جنبه تحلیلی بیشتر است. وجه تحلیلی مقاله چندان غنی نبوده و همچنین کمک به پژوهش‌های آتی در زمینه‌های علمی و تخصصی نکرده است. مسئله تحقیق به خوبی مورد بحث قرار نگرفته است؛ چنانچه اهتمام بیشتری برای تحلیل گره پنج در خاتم‌سازی صورت می‌گرفت، مقاله در زمره منابع پرکاربرد برای تحقیقات بعد از خود قرار می‌گرفت.

ج- اصطلاحات تخصصی و معادل‌سازی‌ها از جهت روان و رسا بودن چنانچه از عنوان مقاله مورد نقد پیداست، انتظار می‌رفت اصطلاحات تخصصی در خاتم‌کاری به خوبی روشن و توصیف شوند. در خصوص برخی اصطلاحات تخصصی هم‌چون خاتم‌سازی، گل‌بندی و لایه از پرداختن به معادل لاتین و تعریف صحیح یا کاربرد آن‌ها در خاتم‌کاری و به ویژه در خاتم گره امتناع شده است.

۸. کیفیت تحلیل و بررسی‌ها و مستدل و مستندبودن اثر

رسم گره پنج در گره‌سازی با ساخت گره پنج در خاتم‌سازی تفاوت‌های آشکاری دارد. پرداختن به تفاوت‌ها در مقاله مورد نقد از دید نگارندگان، مغفول مانده و استدلال یکی انگاشتن آن (گره پنج و خاتم گره پنج) به درستی ذکر نشده است. از عمده‌ترین آن می‌توان به تفاوت در مواد اولیه یا اجزای تشکیل‌دهنده در خاتم و گره اشاره نمود. در

گره‌سازی، گره پنج، پایه و مبنای سایر گره‌ها است ولی در خاتم‌سازی این قضیه صادق نیست؛ برخلاف آنچه در مقاله آمده به طور مشخص مبنای ساخت خاتم گره ده، گره پنج نیست. همان‌طور که در تصویر شماره ۵ مشاهده می‌شود در مرکز خاتم گره پنج، پنج ضلعی قرار دارد ولی در مرکز خاتم گره ده، مثلث‌هایی مشاهده می‌شود که در اثر گسترش آن علاوه بر شکل ده، شکل پنج نیز ساخته می‌شود (تصویر شماره ۶).

تصویر ۶. گره شش بند،
مأخذ: نگارندگان

۹. نوآوری و روزآمدی اثر

نوآوری در مقاله مورد نقد مربوط به مستندنگاری خاتم گره پنج است. در مقاله مذکور با وجود کاستی‌هایی در محتوا، مسئله مورد بررسی از اهمیت بالایی برخوردار بوده که تاکنون در منابع، بسیار اندک یا کمتر به آن اشاره شده است. اهمیت نوآوری در موضوعات مورد بررسی هم‌راستا با صحت مطالب هستند و چنانچه اطلاعاتی که ارائه می‌شود حساسیت در ارائه آن در نظر گرفته نشود ارزش نوآورانه آن نیز از دست خواهد رفت. به‌طوری‌که در مقاله مورد نقد اطلاعات برای نخستین بار نشر پیدا کرده که از صحت و دقت مناسبی برخوردار نبوده و با اندکی جستجو می‌توان دریافت موضوع مورد پژوهش آن تکراری نیست؛ اما اطلاعاتی که در مورد پیشینه یا انواع دسته‌بندی‌ها در آن ذکر شده نیز با ابهاماتی مواجه است که بهتر آن بود برای نیاز امروز در خاتم‌کاری حداقل توضیحات تخصصی‌تری مانند تعاریف، دسته‌بندی‌ها و شیوه‌ی کار به ویژه در خصوص خاتم گره اشاره می‌شد تا به گونه‌ای کارآمد نیز ابهامات برطرف شود.

۱۰. نتیجه‌گیری

اهمیت بالای مقاله مورد نقد در مستندنگاری ساخت نوعی از خاتم است که امروزه از رونق و توجه خوبی برخوردار نیست. در مقاله به ساخت و مصالح‌گیری خاتم گره پنج اشاره شده است؛ تفاوت‌های خاتم گره پنج با گره پنج از موارد پر اهمیت بوده که از دید نگارندگان مغفول مانده است. همچنین پرداختن به رنگ و کاربرد مواد اولیه‌ای که سبب تفکیک رنگی می‌شوند نیز مورد بررسی قرار نگرفته است. این نوشتار گامی مؤثر برای حفظ و احیای اطلاعات تخصصی ساخت خاتم گره پنج است. از جمله مشکلات عمده خاتم‌کاری، انتقال اطلاعات آن به شکل سینه به سینه (استاد شاگردی) است. در این بستر پژوهش‌هایی از اعتبار برخوردارند که در آن‌ها اطلاعات از گذشته تا حال با دقت و حساسیت بیشتری جمع‌آوری شوند و تحلیل آن‌ها طی مراحل و با در نظر داشتن نقطه نظرات اساتید خاتم‌کار انجام گیرد. دانش بومی ساخت خاتم گره در حال حاضر بیش‌تر مبتنی بر اطلاعات شفاهی است و وظیفه پژوهشگران بهره‌مند ساختن علاقه‌مندان به ویژه خاتم‌سازان بوده که با رعایت موازین پژوهشی در انتقال اطلاعات صورت می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. منظور از گل‌بندی کنار هم قرار دادن گل‌های ساخته شده از انواع مصالح خاتم‌سازی است که از اجتماع آن‌ها طرح نهایی یا گلی به دست می‌آید که برای کار در نظر گرفته می‌شود. ساخت گل در واقع مهم‌ترین بخش تشکیل دهنده یک خاتم است (روزی طلب و جلالی ۱۳۸۲، ۲۰۰).
۲. ترقه از آلت‌های گره که در اجرای خاتم به صورت گره چینی کاربرد دارد. به آن سه پری یا قمی نیز می‌گویند (طباطبایی ۱۳۸۲، ۲۴).
۳. توگلو: مجموع چهار یا نه عدد پره، که از ترکیب آن مثلث متساوی الاضلاع بزرگ‌تری پدید می‌آید و در واقع ارتباط دهنده‌ی گل‌های خاتم است (عرب ۱۳۹۴، ۷۴).
۴. به کلیه مواد و مصالحی که برای ساخت خاتم مورد استفاده قرار می‌گیرد گفته می‌شود. شامل چوب، فلز، استخوان و چسب.
۵. مصاحبه با استاد محمدهادی گلریز خاتمی و استاد اکبر هدایت در تاریخ ۱۱ آبان سال ۱۳۹۸ در کارگاه خاتم‌کاری صورت گرفته است. اساتید نامبرده از پیشکسوتان هنر خاتم‌کاری در کارگاه هنرهای سنتی میراث فرهنگی هستند.

۶. خطوط مرزی یا چهارچوب‌های محدودکننده لغت‌ها (لقط‌ها) در گره یا رسم. (همان، ۳۱۴) نوشتار این واژه در منابع گوناگون صورت‌های مختلف دارد؛ در کتاب هنر خاتم‌سازی در ایران (طهوری، ۱۳۶۵) لغت و در کتاب هندسه نقوش ۱ (شریف زاده، ۱۳۸۱) لُقط. پرداختن به صحیح‌ترین شکل این واژه خود نیازمند مطالعه و بحث بسیار است که در حوصله پژوهش حاضر نیست.

۷. لُفت یا قاب [گره] معمولا دارای شکل‌های هندسی، به ویژه چهار و پنج ضلعی است و حاشیه آن درون آلت‌ها قرار می‌گیرد (سید صدر ۱۳۸۱، ۲۸)؛ لُفت (لُغَط) -در گره- به چند ضلعی‌های محصور شده به وسیله آلت را گویند (روزی طلب و جلالی ۱۳۸۲، ۳۱۶)

۸. لوز از مجموع یک گل و دو توگلو یا یک شش و دو توگلو به دست می‌آید. در خاتم‌سازی لوز جزء قابل تکرار بوده که از تکرار آن ورق خاتم طی فرآیندی به دست می‌آید.

۹. مصاحبه با استاد محمدهادی گلریز خاتمی و استاد اکبر هدایت در تاریخ ۱۱ آبان سال ۱۳۹۸ در کارگاه خاتم‌کاری صورت گرفته است. اساتید نامبرده از پیشکسوتان هنر خاتم‌کاری در کارگاه هنرهای سنتی میراث فرهنگی هستند.

۱۰. مصاحبه تخصصی با استاد محمد هادی گلریز خاتمی در تاریخ ۱۳۹۶/۰۳/۲۰

11. Laye-ye berenji= Brass Foil (روزی طلب و جلالی ۱۳۸۲، ۱۷۰)

۱۲. کتیبه در اشاره به نام سازنده، سال و محل ساخت اثر دارد؛ (استاد کریم شیرازی ساکن دارالخلافه سنه ۱۳۰۱).

کتاب‌نامه

- اکبرزاده، مریم و میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق (۱۳۹۷) «بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی در خاتم گره پنج»، فصلنامه علمی-پژوهشی نگره، ش ۴۷، پاییز، ۸۲-۹۵.
- انتظاری شغل آبادی، هاجر (۱۳۸۷)، هنر خاتم‌سازی، تهران: جمال هنر.
- حیاتی، حامد و آقا محمدی، حسین (۱۳۹۵)، «بررسی ویژگی‌های هندسی گره در معماری اسلامی»، نشریه مطالعات علوم کاربردی در مهندسی، بهار، دوره دوم، ش ۱، ۱۳-۲۸.
- دهقان نژاد، اکبر (۱۳۸۳)، پژوهشی در روش‌های ریاضی موجود برای بررسی نقوش هندسی و جایگاه آن در هنر کاشکاری اسلامی و ایرانی، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایرانی، جلد پنجم، ارگ بم-کرمان.
- روزی طلب، غلامرضا و جلالی، ناهید (۱۳۸۲)، هنر خاتم، تهران: سمت.

نقد مقاله "بررسی شیوه... (سمیرا عرب و سیدعبدالمجید شریفزاده) ۳۰۷

سید صدر، سید ابوالقاسم (۱۳۸۱)، *دایره المعارف معماری و شهر سازی*، چاپ اول، تهران: آزاده.
شجاعی، سید مصطفی (۱۳۹۷)، «معرفی اثر و بررسی شیوه هنری قدیمی ترین درب خاتم حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم شاه چراغ^(ع)»، فصلنامه علمی تخصصی رهیافت فرهنگ دینی، سال اول، ش ۲، تابستان، ۱۵۱-۱۶۴.

شریف زاده، سید عبدالمجید (۱۳۸۱)، *هندسه نقوش ۱*، چاپ سوم، تهران: سرو.
شفیع زاده، اسداله (۱۳۹۷)، «مطالعه تطبیقی تزیینات نقوش هندسی گره در معماری اسلامی و قاعده عرفان تجدد امثال در اندیشه عربی»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ش ۱۶، پاییز و زمستان، ۴۹-۶۵.

طباطبایی، نسرین (۱۳۸۲)، *واژه نامه توصیفی خاتم سازی*، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

طهوری، دلشاد (۱۳۶۵)، *هنر خاتم سازی در ایران*، تهران: سروش.
عرب، سمیرا (۱۳۹۴)، *بررسی تطبیقی زیباشناسی نقوش خاتم کاری دوره صفوی و قاجار*، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران مرکزی: دانشکده هنر و معماری.

نجیب اوغلو، گل رو (۱۳۷۹)، *هندسه و تزئین در معماری اسلامی*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: روزنه.

نوریان، یحیی و کسرابی، محمدحسین (۱۳۹۵)، «مقایسه گره های سنتی و الگوهای معاصر اسلامی با تمرکز بر کاربرد در معماری معاصر»، نشریه فیروزه اسلام، ش ۳، ۶۳-۷۵.

Akbarzadeh, Maryam and Mirza Abolghasemi, Mohammad Sadegh(1397), "The Study of Making Method and Golbandiin Gereh Panj Inlay" Scientific Research Quartely Negareh Journal, Autumn, No. 47 , 82-95.

Arab, Samira (2015), A Comparative Study of Aesthetics of Safavid and Qajar Periodic Designs, Master of Arts in Thesis Guidance by Gholam Ali Hatam, Faculty of Art and Architecture, Central Tehran.

Dehghannejad, Akbar (2004), Research in Mathematical Methods for Examining Geometric Motifs and their Place in Islamic and Iranian Art, Proceedings of the Second Congress of Iranian Architecture and Urban History, Volume 5, Arg Bam-Kerman.

Entezari, Hajar (2008), The Art of Inlay, Tehran: The Art of Jamal.

Hayati, Hamed and Hossein Agha Mohammadi (2016), "Investigating Geometric Properties of Nodes in Islamic Architecture", Journal of Applied Sciences Studies in Engineering, Spring, Volume II, Vol 1.

Najib Oglu, Gol Roo (2000), Geometry and Decoration in Islamic Architecture, Translated by Mehrdad Qayyum Bidandi, Tehran: Roof.

- Nourian, Yahya, and Mohammad Hossein Kasraie (2016), "Comparison of Traditional Nodes and Contemporary Islamic Patterns with a Focus on Contemporary Architecture", *Journal of Firouzeh Islam*, Vol. 3, 63-75.
- Roozi Talab, Gholamreza and Nahid Jalali (2003), *Khatam Art*, Tehran: Position.
- Seyed Sadr, Seyed Abolghasem (2002), *Encyclopedia of Architecture and Urban Development*, First Edition, Tehran: Azadeh.
- Shafi'izadeh, Asadollah (1979), "A Comparative Study of the Decorations of Nodes' Geometric Motifs in Islamic Architecture and the Principle of Modern Mysticism in Proverbs," *Journal of Comparative Art Studies*, Fall and Winter, vol 16, 49-65.
- Sharifzadeh, Seyed Abdolmajid (2002), *Geometry of Motifs 1*, Third Edition, Tehran: Sarv.
- Shojaei, Seyed Mostafa (1979), "Introduction and Study of the Artistic Style of the Oldest Door of the Holy Shrine of Prophet Ahmad ibn Musa al-Kazim-Shah Cheragh (AS)", *Specialized Journal of Religious Culture Approach*, Vol. 1, No. 2, Summer, 151-164.
- Tabatabaei, Nasrin (2003), *Descriptive Dictionary of Inquiry*, Tehran: Humanities and Cultural Studies Institute.
- Tahouri, Delshad (1365), *The Art of Inlay in Iran*, Tehran: Soroush.